

Nəticə / Conclusion

Nəticədə deyə bilirik ki, nitqdən istifadə zamanı bizim simamız emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o, bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyiylə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolay mənada, insan şəxsiyyəti onun "ruhunun", başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün sifətidir.¹⁴ Bu sifət nitq vasitəsi ilə öz portretini çəkərək ətrafına nümayiş etdirir. Nitq mədəniyyəti isə geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini, simasını, yəni şəxsiyyətini danışmaq və yazmaqla ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Elə bu əlamət fikri dəqiq və aydın, yığcam və təsirli ifadə etməyi də özündə əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 277 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı, Şərq-Qərb. 712 s.
3. Çobanov M. (2016). Azərbaycan dili. Elm və Təhsil, Bakı.
4. Həsənov C. (2010). Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu. Respublika qəzeti, 28 oktyabr, s.6
5. Hüseynov S., Qarayeva E. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və Təhsil. 408 s.
6. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı.
7. Qurbanov A. (1993). Ümumi Dilçilik. 3 cildə, II cild. Bakı, Maarif Nəşriyyatı. 272 s.
8. Şiriyev F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, Nurlan. 400 s.
9. <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21990>
10. <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

¹⁴ <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

Nitq mədəniyyəti və düzgün yazı təlimi**Aliya Musayeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi olaraq dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. İfadə olunan hər hansı bir fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıqlı olmalıdır. Bu şərtlər nitq mədəniyyətinin tələblərini təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti həm də mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Nitq mədəniyyətimizin nəzəri və tətbiqi cəhətləri bilavasitə düzgün yazı təlimi, orfoqrafiya ilə bağlıdır. Məqalədə məsələnin bu cəhətinin araşdırılmasına xüsusi fikir verilmiş, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin düzgün yazı təlimi ilə əlaqə məsələləri geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq mədəniyyəti, dil, düzgün yazı təlimi, orfoqrafiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 04.05.2020
qəbul edilib – 19.05.2020

SPEECH CULTURE

Speech culture and correct writing training issues

Aliya Musayeva

Doctor of Philosophy in Philology, The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS.
Azerbaijan. E-mail: aliya.musali@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

ABSTRACT

Speech culture as a field of science is in the center of attention as one of the most pressing problems of linguistics. Any idea expressed must be correct, clear, logical, concise, fluent, rich, harmonious, simple, accurate and understandable in terms of the requirements of speech culture. These conditions constitute the requirements of speech culture. Speech culture is one of the most important and leading components of general culture. In this regard, the culture of speech also plays an important role in the formation of a cultured human personality. Theoretical and applied aspects of our speech culture are directly related to correct writing training and spelling. The article pays special attention to the study of this aspect of the issue, extensively researched and analyzed the issues related to the correct writing training of the Azerbaijani speech culture.

KEYWORDS

speech culture, language, correct writing training, spelling

ARTICLE HISTORY

Received – 04.05.2020
Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Dilin ifadə imkanları o qədər genişdir ki, sözlərin hansı mətnə necə işlənməsi haqqında konkret hökm vermək qeyri-mümkündür. Çünki eyni bir dildə danışan hər şəxsin öz danışmaq tərzini, öz ifadə üslubu var. Amma dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi inkişafı naminə yazı və nitq prosesində heç kim ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır. Bu normalara əməl etmək hamımızın şəxsi vəzifəsidir. İfadə olunan hər hansı bir fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıq olmalıdır. Bu şərtlər nitq mədəniyyətinin tələblərini təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti həm də mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır.

Məhz bu səbəbdən bu elm sahəsi dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Nitq mədəniyyəti anlayışına dilçilikdə adətən belə tərif verilir: “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir” [3, s.105].

Akademik Afad Qurbanov isə nitq mədəniyyətinin nəzəri məsələlərindən bəhs edərək aşağıdakı cəhətlərə diqqətini cəkirdi: “Hər bir şəxsin həm şifahi, həm yazılı nitqi zəngin lüğət tərkibinə malik olmalı, orfoepik və orfoqrafik normalara əsaslanmalı, qrammatik qayda-qanunları, üslubi normaları gözləməlidir. Bunlar ümumilikdə ədəbi dil normalarını təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində bu normalar müasir ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsi əsasında yenidən işlənməli, əsaslı şəkildə dəqiqləşdirmələr, təkmilləşdirmələr aparılmalıdır” [7, s.15].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyətinin ən başlıca əlamətlərindən biri düzgün nitqdır. Düzgün nitqın əsas şərti ədəbi dil normalarına əməl olunmasından ibarətdir. Burada üslubi normalara riayət olunmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, dövrü mətbuatda, qəzet və jurnal səhifələrində, radio və televiziya, eyni zamanda dərslərdə dilimizin üslub normalarının tez-tez pozulması baş verir. Üslub normalarının gözlənilməməsi nəticəsində yazılı və şifahi nitqdə yersiz təkrarlar, fikir dolaşlıqlığı, sözcülük, tautologiya və s. hallar özünü göstərir. Nitq mədəniyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də şivəçilikdir. Bu mənfi cəhət aktyorların, müəllim və şagirdlərin nitqində daha çox nəzərə çarpır.

Nitq mədəniyyəti anlayışı, termini bəzən dil mədəniyyəti termini ilə verilir. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin son 50-ci illərində “Dil mədəniyyəti” adlı silsilə məqalələr məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, bu qarışıqlıq rus dilindən qaynaqlanır. Belə ki, rus dilində “reç” sözü yerinə görə üslubi cəhətdən həm nitq, həm dil mənasında işlədilir. Müqayisə et: “Русская речь” və “Культура речи” terminləri, ifadələri. Bizdə də bu sinonimlik bir müddət davam etmiş, ən nəhayət “Nitq mədəniyyəti” termini irəli çıxmış, sabitləşmişdir. Əslində nitq mədəniyyəti anlayışı məzmunca elə dil mədəniyyəti anlayışını ifadə edir. Çünki nitq mədəniyyəti də dil mədəniyyətində olduğu kimi ədəbi dilin normaları anlayışı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti də həm şifahi ədəbi dil, həm də yazılı ədəbi dil sahələrini əhatə edir.

Məlumdur ki, xalqımız müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimiz dövlət dili statusu aldı. Dil haqqında Qanun qəbul edildi. Bu dövrdə Azərbaycan dövlətinin dil siyasətində nitq mədəniyyəti məsələsi yenidən aktuallaşdı. Belə ki, Ümummili lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixdə imzaladığı Fərmanda Azərbaycan Respublikasının on illik inkişafında Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində görülməli çox işlərin olduğu göstərilərkən Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilməməsi, nitq mədəniyyəti məsələlərinin tətbiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulması xüsusilə vurğulanır (bax: Bakı şəhəri, 2 yanvar 2003, № 835). Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, bu fənnin ali məktəblərin tədris planlarına daxil edilməsi haqqında xüsusi bənd verilmişdir. Bu dövlət proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yüksək səviyyədə Dövlət Dil Komissiyası, Terminologiya Komissiyası, Toponimika Komissiyası, Orfoqrafiya Komissiyası yaradılmış, bu sahədə işlər canlandırılmışdır. Bu dil məsələlərinin yeni tələblər səviyyəsində yüksək peşəkarlıqla araşdırılması dolayısı ilə nitq mədəniyyəti məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, yüksəldilməsi işinə xidmət göstərməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, indi dilçilər nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinə daha çox diqqət yönəldirlər. Ona görə də, ali məktəblərdə artıq “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunmağa başlamışdır [4, s.8-9].

Nitq mədəniyyətinin inkişafında dilçilik nəzəriyyəsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız həqiqi dilçilik nəzəriyyəsi əsasında konkret bir dilin orfoqrafik, orfoepik, leksik, qrammatik və üslubi normalarını elmi cəhətdən müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan orfoepiyası üzrə nitq mədəniyyətinin problemləri daha çoxdur. Akademik M.Şirəliyev hələ XX əsrin 70-ci illərində bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı:

“Mədəniyyətimizin inkişafı elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, artıq orfoepiya qaydalarını vermək günün vacib məsələlərindən biri olmuşdur”. Orfoepiya qaydalarının əsaslarını vermək üçün bir sıra işlər görülməlidir:

1. Hər şeydən əvvəl orfoepiyanın əsasları müəyyənləşdirilməlidir;
2. Orfoepiya prinsipləri müəyyən edilməlidir;
3. Orfoepiyanın orfoqrafiyaya yaxınlaşan və ayrılan cəhətləri göstərilməlidir;
4. Orfoqrafiyada qəbul edilməyən fonetik hadisələrə (assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza və s.) orfoepiyada nə dərəcədə yer verilməlidir;
5. Alınma sözlərin orfoepiyası qaydaya salınmalıdır [8, s.9].

Nitq mədəniyyətinin orfoqrafiya sahəsinin, düzgün yazı təliminin əsaslarının müəyyən edilməsi də dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf məsələsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, 1936-cı ildən 1958-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında altı dəfə dəyişiklik edilmiş, xüsusən 1936-40-cı illər arasında hər iki ildən bir yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib olunmuşdur. Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, elə müstəqillik illərində də orfoqrafiya lüğəti və qaydaları ilə əlaqədar problemlər yaranmış, hətta orfoqrafiya lüğətimizin 2013-cü il nəşrində də bir sıra yanlışlığa yol verilmişdir. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılmış, məsələ ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmışdır. Bundan sonra ümumiləşdirilmiş 64 bəndlik yeni orfoqrafiya qaydaları qəbul edilmişdir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu kollektivinin həyata keçirdiyi səmərəli fəaliyyət nəticəsində bu iş başa çatdırılmış, yeni orfoqrafiya lüğətinin nəşri 2020-ci ilə planlaşdırılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində professor Ə.Əfəndizadə yuxarıda təsvir etdiyimiz vəziyyətin beş səbəbi olduğunu göstərmişdir. O yazırdı: “Orfoqrafiyamızın bir neçə dəfə yenidən işlənilib hazırlanması, ayrı-ayrı dövrlərdə onun bir sıra qaydalarının sabitləşmə bilməməsi dilçilik elmimizin vəziyyəti ilə sıx əlaqədar idi. Hələ orfoqrafiyamızın yaradılması və onun daha da təkmilləşdirilməsinin ilk dövrlərində dilimizin leksikasını, fonetikasını və qrammatikasını öyrənmək sahəsində çox az iş görülmüş, ədəbi tələffüz qaydalarının tədqiqi məsələsinə isə heç təşəbbüs belə göstərilməmişdir. Halbuki orfoqrafiyamızda hər bir qaydanın müəyyən elmi əsaslar üzərində qurulmasına, dilimizin xüsusiyyətlərini özündə düzgün əks etdirə bilməsinə nail olmaq üçün buna böyük ehtiyac vardı. Lakin həmin dövrlərdən başlayaraq dilçilik elmimizin tədricən inkişaf etməsi, dilimizin qayda-qanunlarını, xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdə müəyyən nailiyyətlər qazanması orfoqrafiyamızda olan nöqsanların, zəif cəhətlərin meydana çıxarılıb aradan qaldırılmasına, şübhəsiz, böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görədir ki, xüsusən 1940, 1954 və 1958-ci illərdə qəbul olunmuş

“Qaydalar”ın istər sistemində, istərsə də izahında elmlilik daha çox hiss olunur” [5, s.79-80].

Akademik A.Axundovun da istinad etdiyi görkəmli metodist alim Ə.Əfəndizadənin “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” kitabı nitq mədəniyyətimizin nəzəri və təbii cəhətləri ilə bilavasitə bağlı olan orfoqrafiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif doğru olaraq vurğulayır ki, orfoqrafiya və onun təlimi ilə əlaqədar problemlərin tədqiqində hər şeydən əvvəl dil ünsiyyətinin şifahi və yazılı formaları arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərini – qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq lazımdır. Müəllifin şifahi və yazılı nitq haqqında verdiyi izahatdan aydın olur ki, təlimdə yazı savadı ilə şifahi nitq vəhdətdə öyrədilməlidir. Bir sıra müəllimlərin dil təlimini başlıca olaraq yazı təlimi ilə məhdudlaşdırmalarını, əsas diqqəti şagirdlərin yazı savadına vermələrini normal hal hesab etmək olmaz. Beş fəsildən ibarət olan bu qiymətli əsərin I fəslə “Dil ünsiyyətinin xüsusiyyətləri və düzgün yazı təliminin ümumi prinsipləri” adlanır. Burada dil ünsiyyətinin şifahi və yazılı formaları, onların qarşılıqlı əlaqəsindən, düzgün yazı təliminin ümumi metodik prinsiplərindən, orfoqrafiya və onun bölmələrindən bəhs olunur. II fəsildə Azərbaycan dili qrafikasının xüsusiyyətləri və yazı təlimi məsələləri izah edilir. III fəsil “Azərbaycan dili orfoqrafiyasının xüsusiyyətləri düzgün yazı təliminin əsasları kimi” adlanır. Burada orfoqrafiyanın qrafika ilə qarşılıqlı əlaqəsi, orfoqrafiyanın spesifikası, əsas xüsusiyyətləri və orfoqrafiyanın prinsipləri şərh edilir. IV fəsildə orfoqrafiya və orfoepiyanın qarşılıqlı təliminin əsasları araşdırılır. V fəsil “Düzgün yazı təlimində qrammatikanın yeri və əhəmiyyəti” adlanır. Burada ilk öncə orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli tədrisinin vacibliyini əsaslandıran başlıca amillər müəyyən edilir. Sonra söz kök və əsaslarının, şəkilçilərin, köməkçi nitq hissələrinin yazılışı ilə əlaqədar qaydalar şərh olunur.

Nəticə / Conclusion

Apardığımız tədqiqatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, qrammatik-orfoqrafik qaydaların qrammatik xarakteri mütləq onların tələffüzə münasibəti ilə vəhdətdə öyrənilməli və həmin qaydaya aid çalışmalar sistemində bu vəhdətin mühüm bir prinsip kimi əsas tutulması vacib hesab edilməlidir. Nitq mədəniyyəti, düzgün yazı təliminin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində əsaslı iş aparılmalıdır. Bu sahədə kifayət qədər elmi-tədqiqat işləri görülmüşdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”.
2. Abdullayev Ə. (1985). Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı. V.İ.Lenin adına API nəşri, 92 s.
3. Axundov A. (2006). Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif. 280 s.
4. Babayev A. (2008). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Təhsil. 621 s.
5. Əfəndizadə Ə. (1975). Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 176 s.
6. Xudiyev N. (2010). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Əsərləri, X cild, Bakı. 542 s.
7. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, V.İ.Lenin adına API nəşri.
8. Nitq mədəniyyəti məsələləri. (1969). Bakı.